

En analyse af forholdet mellem danske og tyske sammensætninger og afledninger som grundlag for et undervisningsprogram i dansk for tysktalende udlændinge

Janusz Stopyra
Wrocław Universitet

Som polsk udlænding med tysk som andetsprog har jeg mange gange prøvet at oversætte tyske ord direkte til de danske. Men så kom der altid en dansker, der rettede mig. Derfor måtte jeg stille mig selv det spørgsmål: Hvor langt kan man komme ved at oversætte tyske ord direkte til dansk, dvs. ved at danne danske ord ved hjælp af tyske orddannelsesmønstre?

Dette spørgsmål har jeg prøvet at besvare ved at undersøge danske og tyske derivater (afledninger). Jeg har undersøgt ca. 1500 tyske derivater fra to noveller af Günter Grass og analyseret deres oversættelser i den danske version. Jeg bad mine tyske og danske venner at forsyne alle disse derivater med så simple parafraser som muligt, sådan at det kunne sige noget om ordenes betydning i præcis de kontekster, som de blev brugt i i novellerne, f.eks. tysk *Bastler* – ’jmd. **bastelt** etw.’, *Gleichmacherei* – ’jmd. **macht** alles **gleich**’, *Gutachter* – ’jmd. gibt ein **Gutachten** ab’ osv. Disse ord grupperede jeg så efter deres kategoriale betydning (tysk: ’Wortbildungsbedeutung’). Samtidig markerede jeg de specifikke syntaktiske led i parafraserne, der var umiddelbart motiverende for mine derivater. Jeg ville nemlig kategorisere derivaterne såvel semantisk som syntaktisk. Jeg antog, at dette kunne give mig svar på mit spørgsmål og vise mig grænserne for ”et sikkert område”, i hvilket en udlænding kan bevæge sig ved at bruge tyske ordannelsesregler til at danne danske ord. Som svar fik jeg både størrelsen i procent af den tysk-danske strukturel-funktionelle parallelisme og et system, der samlede mine derivater i grupper og gav mig et overblik over dansk orddannelse.

Så vidt jeg ved, har der indtil nu ikke været nogen forskningsforsøg, der sammenlignede tyske derivater med de danske. Som grundlag for min undersøgelse valgte jeg et af de skemaer, der brugtes i tyske ordannelsesbøger (Wellmann 1995). Jeg har valgt dette skema, fordi jeg syntes, det bedst kunne bruges i danskundervisningen. I mit system var der ikke tale om nogen simpel fortegnelse over suffikser, som skulle forsynes med en betydningsforklaring. Jeg prøvede at opstille et system af danske derivater, der kunne efterligne brugen af ordene i vores hoveder. Et system, der prøvede at efterligne vores tænkning, dvs. præcis de operationer, vi gennemfører i vores hoveder ved at tale dansk, især ved at bruge et dansk derivat.

Inspireret af forskellige arbejder af Porzig (især Porzig 1950) fik jeg den idé at gå ud fra ordfelterne (tysk: 'Wortfelder'). Jeg udarbejdede et system der for mig at se kunne være interessant for eleverne. Dermed kunne jeg gøre to ting på samme tid: ordne derivater på én gang på det semantiske og samtidig på det strukturelt-syntaktiske område. Og det lykkedes: Mit semantisk-strukturelle-syntaktiske system er blevet færdigt (sml. Stopyra 2008). I Danmark er Porzigs system indtil nu kun blevet udnyttet af germanister fra Århus: Hans Blosen, Ernst Dittmer, Per Bærentsen og Harald Pors (sml. Blosen et al. 1987).

I begyndelsen arbejdede jeg med eksempler fra tysk-danske ordbøger. Det bragte mig dog ikke videre, fordi jeg på den måde kun fandt eksempler, der allerede var leksikaliseret i sproget. Ved at bruge novellerne af Grass kunne jeg også analysere brugen af produktive orddannelsesmønstre i bestemte kontekster og situationer, hvilket gav mig muligheden for at finde præcis den betydningsvariant, som forfatteren havde ønsket. Samtidig kunne jeg også finde produktive orddannelsesmønstre i sproget.

Jeg prøvede at bruge alle termer, som man kan finde i de nyeste værker til den danske og tyske orddannelse, ud over de termer, der allerede i længere tid har været brugt i faglitteraturen, som f.eks. sekundært præg (tysk 'sekundäre Prägung'). Ved 'sekundært præg' mener jeg dobbelttydige derivater, som bruges i novellerne i deres anden betydning, dvs. som resultat af metonymi, f.eks. tysk *Versammlung* – *forsamling* – ikke som handlingen af 'at forsamle sig', men som

'en gruppe af forsamlede personer', sml. også tysk *Bepflanzung* (*der Chaussee*) – (*landevejs*)*beplantning* – ikke som 'aktivitet' men som 'nogle træer'. Hvis derivaterne var dobbelttydige, men man ikke kunne finde ud af, i hvilket betydning de brugtes, kaldte jeg fænomenet 'neutralisering af semantiske roller', f.eks. tysk *Gefangenschaft* – *fangenskab* som en kollektivdannelse eller som nomen loci, tysk *Geschreibsel* – *skribleri* som handling eller dens resultat. Af de nye termer tog jeg f.eks. 'rektionskomposita' (jeg behandlede kun de rektionskomposita, som samtidig også kunne interpreteres som samdannelse, dvs. dem, hvis andetled næppe kunne forekomme som et selvstændigt ord i tysk), f.eks. tysk *Straftäter* – *lovovertræder*, tysk *Tischtennisspieler* – *bordtennisspiller*. Denne slags ord fortolkede jeg enten som komposita, eller som samdannelse, dvs. derivater med fraserne som baser – i ovennævnte eksempler 'at overtræde en lov' + *er*, 'at spille bordtennis' + *er*. Rigtige tyske rektionskomposita kan efter de nyeste teorier kaldes for 'inkorporation' (Eichinger 2000). Termen bruges på den måde, at der til kompositums andetled, oftest derivatet fra et verbum, tilføjes, dvs. 'indkorporeres', en af de mulige argumentpositioner af netop dette verbum, f.eks. tysk *Bittsteller* – '**eine Bitte** stellen', *Ratgeber* – '**einen Rat** geben'. Verbets argumenter overgår til suffikset (og samtidig også til hele derivatet) og et af dem "kommer tilbage" som rektionskompositionens førsteled. Komposita af den slags kan i de fleste tilfælde kaldes for entydige, dvs. man kan også uden kontekst finde ud af, hvad der menes. Ved andre komposita er dette ikke tilfældet, dvs. flertydighed kan her anses som en regel, og det virkelig mente udtrykkes ved hjælp af konteksten og situationen, som samtalen foregår i (som eksempel nævnes her oftest tysk *Fischfrau*, som kan have mange betydningsvarianter, f.eks. 'kvinde der sælger fisk', 'kvinde der studerer fisks zoologi' eller bare 'kvinde der kan lide fisk').

Blandt derivaterne er flertydighed også meget hyppig, men den holdes i faste grænser, som kaldes for 'regulær flertydighed' (tysk '*reguläre Mehrdeutigkeit*'). Den regulære flertydighed kan nu i undervisningen betragtes onomasiologisk, dvs. ud fra det semantiske perspektiv, ved at gå ud fra semantiske storgrupper, som f.eks. nomina agentis eller qualitatiss, og så anføre syntaktiske og morfologiske un-

dertyper, eller den kan betragtes semasiologisk, dvs. ved at gå ud fra ordenes form og så analysere deres betydningsvarianter. I begge tilfælde kan regelmæssighederne i den slags regnes for fælles tysk-danske orddannelsesmønstre (sml. Fredsted et al. 2005:116).

Den første mulighed giver os en klasse af tyske og danske nomina actionis et acti, der er motiveret af prædikat, f.eks. tysk *Abfütterung* – *affodring*, tysk *Einrichtung* – *indretning* eller (som samdannelse) af prædikat med internt besat objekt, f.eks. tysk *Ehrenrettung* – *æresoprejsning*, tysk *Machtergreifung* – *magtovertagelse*. Der forekommer dog også forskelle mellem begge sprog, f.eks. tysk *Stadtbesichtigung* – *besigtigelsen (af byen)*, tysk *Einäscherung* – *ligbrændingen* (i tysk eller dansk med internt besat objekt). Dernæst kan nævnes nomina qualitatis og nomina attributiva, der er motiverede af prædikativum, f.eks. tysk *Wärme* – *varme*, tysk *Sicherheit* – *sikkerhed*, tysk *Krankheit* – *sygdom*, tysk *Feierlichkeit* – *højtydelighed*; tyske og danske nomina agentis, der er motiveret af prædikat, f.eks. tysk *Umsiedlerin* – *omflytter*, også med internt besat objekt, f.eks. *Arbeitgeber* – *arbejdsgiver*, tysk *Vielversprecher* – *løfteudsteder*, eller af objekt, f.eks. tysk *Politiker* – *politiker*, tysk *Künstler* – *kunstner*, her også med forskelle mellem begge sprog, f.eks. tysk *Turner* (motiveret af prædikat) – *gymnast* (motiveret af objekt), tysk *Eigentümer* (motiveret af objekt) – *ejer* (motiveret af prædikat); nomina instrumenti, som er motiverede af prædikat, f.eks. tysk *Dampfer* – *damper*, også med internt besat objekt, f.eks. tysk *Eisbrecher* – *isbryder*; nomina loci, der er motiveret af prædikat, f.eks. tysk *Stellung* – *stilling*.

Den anden mulighed giver os tyske og danske derivater på *-er* som nomina agentis eller instrumenti, f.eks. tysk *Schreiber* – *skriver*, tysk *Leser* – *læser*. Tyske derivater på *-ung*, der svarer til de danske på *-ing* eller på *-else* kan anses som nomina actionis eller nomina acti, f.eks. tysk *Aufrüstung* – *oprustning*, tysk *Erforschung* – *udforskning*, tysk *Ausführung* – *udførelse*. Tyske derivater på *-schaft*, der svarer til danske på *-skab*, kan betragtes som nomina loci eller kollektiva, f.eks. tysk *Landschaft* – *landskab*, tysk *Gefangenschaft* – *fangenskab*. Dobbelttydighed af derivater, som er blevet brugt som sekundære præg, f.eks. tysk *Treffer* – *træffer* (som lykketræf), tysk *Bewegung* – *bevægelse* (som kollektivum), tysk *Verankerung* – *forankring* (som

nomen instrumenti), tysk *Lokalisierung* – *lokalisering* (som nomen loci), kan også betragtes som regelmæssig.

Desuden kan der nævnes flere detaljeforskelle mellem tysk og dansk:

- til det tyske derivat svarer der en frase, til det danske ikke – i den slags tilfælde kan det tyske derivat tydes som en samdannelse, det danske ikke (de danske tydes her som rektionskomposita); alternativt tydes disse danske dannelser (der er lånt fra tysk) kun som komposita, f.eks. tysk *Bildhauer* – *billedhugger*, tysk *Gleichmacherei* – *ligemageri*;
- det er ofte muligt også at tyde danske samdannelser som rektionskomposita i ord, der i tysk kun kan tydes som samdannelser – i dansk tillades leksikalisering af potentielle sidsteled hyppigere, sml. *-bryder*, *-mager* (Den Danske Ordbog), f.eks. tysk *Ehebrecher* – *ægteskabsbryder*, tysk *Kalendermacher* – *kalendermager*;
- adjektivisk motivation i nomina actionis et acti i et af sprogene og verbal i det andet, f.eks. tysk *Begrüßung* – *velkomst*;
- verbal motivation (af prædikat) ved nomina agentis i et af sprogene og substantivisk (af objektet) i det andet, f.eks. tysk *Richter* – *dommer*, *Eigentümer* – *ejer*;
- til de danske derivater svarer der leksikaliserede danske verber, der ikke har paralleller i tysk (muligvis kan disse verber være tilbagedannet fra nominale dannelser); eksempelvis har tysk kun *Kettenraucher*, mens dansk tillige har *kæderyge* til *kæderyger*;
- forskelle i syntaktisk valens blandt enkelte tyske derivater, der er dannet af verberne og deres danske ækvivalenter, f.eks. hvis de danske derivater ikke kan være refleksive; det kan især vise sig ved tautonyme derivater, f.eks. tysk *Entscheidung* – ’jmd. entschieden sich für etw.’ – dansk *afgørelse* – ’ngn. afgør ngt.’; tysk *Erinnerung* – ’jmd. erinnert sich an etw.’ – dansk *erindring* – ’ngn. erindrer ngt.’.

Helt overordnet kan man for det første bemærke, at de fleste ord i undersøgelsen er motiveret af samme sætningsled i begge sprog (94 %), f.eks. tysk *Flüchtlinge* – *flygtninge*, tysk *Erfinder* – *opfinder*

(her af prædikat). For det andet, at de fleste derivater er motiverede af frasernes prædikat, f.eks. tysk *Nachkömmling* – *efterkommer*, tysk *Trinker* – *dranker*, et tydeligt mindretal af deres objekt, f.eks. tysk *Handwerker* – *håndværker*, tysk *Verbrecher* – *forbryder* eller adverbial, f.eks. tysk *Wärme* – *varme*, tysk *Stärke* – *styrke*. For det tredje er det også vigtigt at se på et strukturelt fænomen, nemlig den kendsgerning, at der ofte forekommer internt besatte argumenter i derivaterne, ofte også parallelt i begge sprog, f.eks. tysk *Arbeitgeber* – *arbejdsgiver*, *Machtergreifung* – *magtovertagelse*. Man kan sige, at sådanne derivater er motiveret af prædikatet med internt besættelse af objekt.

Som et vigtigt resultat kom det også frem, at der kun svarede danske derivater til ca. 65 % af alle tyske derivater fra de behandlede noveller. De øvrige danske oversættelsesækvivalenter var konversioner, komposita, fraser, grammatiske konstruktioner og simple ord. Efter en mere detaljeret undersøgelse kan vi nævne næsten alle slags tyske derivater, der har danske ikke-derivater som ækvivalenter: Til tyske nomina actionis et acti svarer der danske konversioner, f.eks. *Plauderei* – *passiar*, *Forderung* – *krav*, *Erinnerung* – *minde*, *Behauptung* – *påstand*, komposita (som regel ikke rektionskomposita), f.eks. *Bastelei* – *hobbyvirksomhed*, *Beschimpfung* – *skældsord*, *Verhandlung* – *retssag*, simple ord, f.eks. *Verhandlung* – *sag*, *Ermordung* – *mord*, *Mitbringsel* – *gave*, grammatiske konstruktioner, f.eks. *forderte Professor G. ... die Verhängung der Höchststrafe* – *krævede professor G. ... den anklagede idømt strengeste straf*; andre fraser, f.eks. *Schadensmeldung* – *melding om beskadigelse*; ... *notwendig gewordene Trennungen* *seien heute normal* – ... *at det nu til dags var normalt at gå fra hinanden*; der fandtes også andre slags leksikaliseringer, f.eks. *Ereignis* – *begivenhed*, *Meldung* – *besked*, *Anweisung* – *cirkulær*. Til tyske nomina qualitatis og nomina attributiva svarer der danske konversioner, f.eks. *Albernheit* – *pjank*, *Winzling* – *splejs*, komposita, f.eks. *Reife* – *realeksamen*, simple ord, f.eks. *Schwierigkeit* – *bøvl*; til de tyske nomina agentis svarer der danske konversioner, f.eks. *Straftäter* – *(en) kriminel*, komposita (der især her er de mest karakteristiske ækvivalenter), f.eks. *Söldner* – *lejesvend*, *Täter* – *germingsmand*, *Schüler* – *skoleelev*, *Anstifter* –

ophavsmand, Wöchnerin – barselskvinde, Retter – redningsmand, simple ord, f.eks. Besucher – gæst, Versager – nitte, grammatiske konstruktioner, f.eks. Spaziergänger – (en) spadserende, Heimkehrer – (en) hjemvendte, andre slags fraser, f.eks. Hoffnungsträger – håbefulde unge mennesker, Spinner – skøre kuler, Urlauber – dem på ferie, leksikaliseringer, f.eks. Einzelgänger – enspænder; til tyske kollektiva svarer der danske konversioner, f.eks. Gesellschaft – samfund og simple ord, f.eks. Kameradschaft – gruppe, til de tyske nomina patientis svarer der danske konversioner, f.eks. Häftling – fange og komposita, f.eks. Säugling – spædbarn, til de tyske nomina instrumenti svarer der danske komposita, f.eks. Schlepper – slæbebåd, Transporter – transportskib og simple ord, f.eks. Hosenträger – seler, til de tyske nomina loci svarer der danske komposita, f.eks. Tischlerei – snedkerværksted, Ortschaft – landsby, også til de tyske nomina temporis – f.eks. Vergangenheit – fortid.

I hele undersøgelsen forekom komposita som sagt som de hyppigste og mest regulære danske ikke derivative ækvivalenter til tyske derivater. Derfor må undersøgelsen være en slags advarsel for danskelever med tysk som modersmål mod en alt for ”mekanisk” brug af parallelle danskkonstruktioner. Blandt de danske derivater, der svarede til de tyske, var der ofte også substantiel lighed, også til andre danske ækvivalenter (ikke til dem, der brugtes i oversættelsen), f.eks. tysk *amtlich – tjenstlig* (sml. tysk *dienstlich*), tysk *Abgabe – aflevering* (sml. tysk *Ablieferung* – her kan det også interpreteres som en blot fonologisk tilpasning). I det hele taget gik jeg i undersøgelsen ikke ind på substantiel lighed, men koncentrerede mig på strukturelle og funktionelle aspekter (se hertil tillige Stopyra 2008). Motivation blev kun forstået synkront, og materialet omhandlede som en slags systematisering (i glottodidaktisk øjemed) uden historiske synspunkter.

Litteratur

- Blosen, Hans et al. (1987) *schwer und schwierig in der Bedeutung 'difficilis': ein Modellfall für die Beschreibung synonymyer Adjektive*. Heidelberg: Carl Winter.
- Blosen, Hans & Harald Pors (1997) Das Verb *beanspruchen* als Verb des Forderns. *Grammatica i anua artium: Festschrift für Rolf Bergmann zum 60. Geburtstag*. Udg. af Elvira Glaser und Michael Schläfer. Heidelberg: Carl Winter:207-220.
- Eichinger, Ludwig M. (2000) *Deutsche Wortbildung: eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr.
- Fredsted, Elin et al. (2005) Projekt: Divergerende sprogbrug hos unge og bilingvale. 10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog. Udg. af Peter Widell og Mette Kunøe, Århus:113-122.
- Porzig, Walter (1950) *Das Wunder der Sprache*. Bern.
- Stopyra, Janusz (2008) *Nominale Derivation im Deutschen und im Dänischen*. Wrocław.
- Wellmann, Hans (1995) Die Wortbildung. *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache* (Duden Band 4). Drosdowski, Günther, Peter Eisenberg, Hermann Gelhaus, Helmut Henne, Horst Sitta & Hans Wellmann (hrsg.) 5. udgave. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich:399-534.

Kildemateriale

- Günter Grass (2004) *Im Krebsgang*. Eine Novelle, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Günter Grass (2003) *I krebsgang*. En novelle. På dansk ved Per Øhrgaard. København: Gyldendal, 2. udgave.
- Günter Grass (1999) *Mein Jahrhundert*. Steidl: Göttingen.
- Günter Grass (1999) *Mit århundrede*. På dansk ved Per Øhrgaard. København: Gyldendals Bogklubber.